

Received: 2019-03-11

Accepted: 2019-08-01

Published: 2019-12-20

Original Article

Ketokohan Tok Ku Paloh dan Pengaruhnya Terhadap Gerakan Penentangan Penjajah British di Pantai Timur

Tok Ku Paloh and his Influence on Anti British Colonial Movement in the Malaya East Coast

Muhammad Zakwan Azizi^{a*}, Muhammad Hazim Mohd Azhar^b & Mohd Hafizie Samat^c

^a Graduate Master of Material Engineering, University of Malaya, Malaysia

^b Graduate Master of Usuluddin, University of Malaya, Malaysia

^c Graduate Master of Malay Studies, University of Malaya, Malaysia

* Corresponding author, email; m.zakwan.azizi@gmail.com

ABSTRACT

The arrival of the Western colonial power to the Malay world is not just a matter of wealth and splendor, but they carry a hidden agenda to spread Christianity. Recognizing that fact, the Muslim community, especially in Malaya, rose against the colonial power. The emergence of ulama, among them like Tok Ku Paloh, had its own influence on the colonial opposition movement in the East Coast. Therefore, Tok Ku Paloh's characteristic research is based on this research based on his leadership in order to mobilize the spirit of struggle in society and leaders. In other words, this study proves that the fight against British colonialism in the East Coast was actually a major boost in parallel with the call of the Ottoman Caliphate to fight against the colonial invaders. Thus, the contributions of the ulama in the field of da'wah to foster the spirit of jihad is an important factor in the rise of the struggle of leaders and communities in the East Coast of Malaya.

Keywords: The arrival of Western colonists, Resistance of the Ulama, Tok Ku Paloh, East Coast, Spirit of Jihad.

ABSTRAK

Kedatangan kuasa penjajah Barat ke Alam Melayu bukan sekadar dorongan faktor kekayaan dan kemegahan, malah mereka membawa agenda tersembunyi untuk menyebarkan agama Kristian. Menyedari hakikat tersebut, masyarakat yang beragama Islam, khususnya di Tanah Melayu bangkit menentang kuasa penjajah. Kemunculan para ulama, antaranya seperti Tok Ku Paloh membawa pengaruhnya yang tersendiri terhadap gerakan penentangan penjajah di Pantai Timur. Oleh itu, ketokohan Tok Ku Paloh menjadi penelitian menerusi kajian ini berdasarkan kepimpinan beliau demi menggerakkan semangat perjuangan dalam diri masyarakat dan pemimpin. Dengan kata lain, kajian ini membuktikan bahawa perjuangan menentang penjajahan British di Pantai Timur sebenarnya menjadi dorongan utama selari dengan seruan Khalifah

Uthmaniyah untuk berjihad melawan penjajah kafar. Dengan demikian, sumbangan para ulama dalam bidang dakwah untuk menyemarakkan semangat jihad menjadi faktor penting kebangkitan perjuangan pemimpin dan masyarakat di Pantai Timur, Tanah Melayu.

Kata kunci: Kedatangan Penjajah Barat, Penentangan Para Ulama, Tok Ku Paloh, Pantai Timur, Semangat Jihad.

Pengenalan

Bermula dari kurun ke-16, penjajah Barat berjaya menjejakkan kaki ke Alam Melayu. Kedatangan mereka ke Nusantara, terutama penjajah Eropah bukan sekadar untuk berdagang, tetapi mempunyai agenda yang tersembunyi. Buktinya, mereka berusaha mencapai matlamat 3G, iaitu *Gold* (Kekayaan), *Glory* (Kejayaan), dan *Gospel* (Agama) yang merupakan ciri penggerak utama ketika itu.¹ Oleh sebab itu, kehadiran mereka bukan sahaja untuk memonopoli kegiatan ekonomi, bahkan berhasrat menyuntik racun fahaman yang dianuti oleh mereka ke dalam diri masyarakat setempat. Malah, mereka turut mengganggu dan mencampuri urusan hal ehwal adat istiadat orang-orang tempatan. Dengan kata lain, kedatangan mereka telah secara perlahan menghakis kegemilangan kerajaan Melayu sehingga akhirnya seluruh Alam Melayu dijajah. Sejarah telah memperlihatkan masyarakat Melayu memiliki jati diri dan semangat kebangsaan yang tinggi menentang penjajah.

Penentangan melawan penjajahan Barat di Alam Melayu pernah diketuai oleh para ulama. Perjuangan mereka bermatlamatkan niat yang sama, yakni ingin menghalau penjajah Barat agar pulang kembali ke tanah air mereka. Justeru itu, pelbagai strategi perjuangan telah dirangka dan dilaksanakan. Antara ulama yang tersohor dalam menentang penjajah, seperti Sheikh Ahmad al-Fathani, Sheikh Daud al-Fathani, Sheikh Abdul Samad al-Falembani, Sheikh Abdul Rahman al-Idrus, Haji Hassan Munas, serta ramai lagi.²

Umum mengetahui bahawa terdapat banyak penentangan terhadap penjajah yang berlaku di Tanah Melayu akibat ketidakpuasan hati para Pembesar Melayu yang hilang kuasa untuk mengutip cukai. Banyak fakta tentang penentangan penjajahan disebabkan faktor ekonomi dan semangat kebangsaan. Dengan demikian, objektif utama penulis ingin merungkai bahawa sebenarnya pejuang-pejuang di Tanah Melayu sebelum Perang Dunia Pertama melakukan penentangan atau perjuangan berdasarkan semangat jihad melawan kafir yang diketuai oleh ulama yang bermaustatin di Makkah.³

Tumpuan utama adalah menerusi penentangan yang berlaku ketika era lewat abad ke-19 hingga awal abad ke-20 di negeri-negeri Pantai Timur yang diketuai oleh tokoh ulama serta guru yang mursyid, iaitu Tok Ku Paloh. Para pejuang di Pantai Timur saling membentuk jaringan dan berkait antara satu sama lain. Mereka saling berguru dan meminta nasihat daripada Tok Ku Paloh bagi meneruskan perjuangan jihad mereka melawan British.

¹ Yahaya Abu Bakar, "Catatan Mengenai Hubungan Awal Portugal-Melaka," *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics and Strategic Studies* 10, (1995), 229.

² Badlihisam Mohd Nasir dan Othman Haji Talib, *Tasawuf Dalam Gerakan Dakwah Tanah Air*, *Jurnal Usuludin* 18 (2003), 6.

³ Hasanudin Daud, "Islam dan Politik: Dinamika Kerjasama Tokoh Serumpun dalam Menghadapi Penjajah," dalam *Dialog Membangkitkan Memori Kolektif Kesejarahan Indonesia-Malaysia* (Tanjung Pinang, 2009), 108.

Kronologi Kedatangan Penjajah Barat Di Alam Melayu

Bermula dengan kejatuhan kerajaan Islam di Granada pada tahun 1492 akibat misi *Reconquista*⁴ yang dilancarkan oleh kerajaan Portugal dan Sepanyol untuk menghancurkan kerajaan Islam di semenanjung Iberian,⁵ maka bermulalah siri-siri penjelajahan oleh Sepanyol dan Portugal. Kerajaan Sepanyol pada ketika itu yang dikenali sebagai *Crown of Castile*⁶ bersetuju untuk menaja Christopher Colombus⁷ dalam misinya mencari jalan alternatif ke Timur melalui arah Barat setelah mengetahui bahawa bumi ini berbentuk bulat. Manakala di sebelah Portugal, mereka menghantar Vasco Dagama dalam misi mencari jalan ke Asia melalui arah Timur. Sebenarnya, penjelajahan-penjelajahan mereka bukan hanya untuk mencari kemewahan di Timur, bahkan untuk menyebarkan agama (*Gospel*) Kristian bagi meneruskan misi *Reconquista*. Setelah mereka mendarat di tempat-tempat, seperti di Afrika, India, Amerika, dan Asia Tenggara, banyak kemusnahan telah dilakukan oleh mereka bahkan mereka menggelar diri mereka "*Raja Perdagangan di Timur*".⁸

Pada tahun 1511, Alfonso De Albuquerque telah berjaya tiba di Selat Melaka dan menakluki Empayar Melaka. Bermula dari tahun tersebut, Tanah Melayu dijajah oleh empat kuasa asing selama 446 tahun berturut-turut. Akibat daripada siri-siri penjajahan kuasa asing, segenap lapisan masyarakat mulai bangkit dan bangun menentang. Bermula dari sultan hingga ke rakyat biasa, semuanya berganding bahu melawan kuasa asing yang cuba merampas kekayaan dan menyebarkan agama Kristian di Tanah Melayu. Penentangan mereka dipandu oleh golongan ulama yang mendidik serta menanam semangat jihad dalam diri setiap para pejuang. Bagi menaikkan semangat melawan Portugis di Melaka, mereka membaca nukilan-nukilan daripada *Hikayat Amir Hamzah*⁹ yang mengisahkan tokoh pahlawan yang mempunyai keberanian dan keperwiraan yang luar biasa.

Permulaan Awal Penentangan Penjajah Oleh Ulama Melayu

Perjuangan di Alam Melayu amat berkait dengan perkembangan ilmu intelektual di Timur Tengah, seperti di Madinah dan Mekah.¹⁰ Ulama-ulama Melayu yang berada di Timur Tengah pada ketika itu memainkan peranan penting menyebarkan semangat jihad menentang penjajah dalam kalangan masyarakat Melayu.¹¹ Penjajahan Belanda ke atas Alam Melayu pada abad ke-

⁴ *Reconquista* merupakan tindak balas daripada penaklukan kerajaan Umayyah menaklukkan kerajaan Visigoth yang berlarutan sehingga 780 tahun lamanya.

⁵ Semenanjung Iberian terletak di barat daya Eropah, terbahagi kepada dua, iaitu Sepanyol dan Portugal.

⁶ *Crown of Castile* merupakan negeri pada zaman pertengahan Eropah yang terletak di Sepanyol.

⁷ Christopher Colombus merupakan seorang penjelajah yang berasal dari Itali, pada asalnya beliau melobi kerajaan Portugal, tetapi ditolak beberapa kali. Beliau menjumpai wilayah dunia baharu, tetapi beliau yakin bahawa wilayah tersebut merupakan Asia berdasarkan catatan-catatan Marco Polo.

⁸ W.N. Weech, *History of World* (London: Odham Press, London, 1981), 67.

⁹ Zalila Sharif dan Jamilah Haji Ahmad, *Kesusteraan Melayu Tradisional* (Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1993).

¹⁰ Rahimin Affandi Abdul Rahim, Muhammad Ikhlas Rosele dan Nor Adina Abdul Kadir, "Dimensi Jihad dalam Perjuangan Pahlawan Melayu Menentang Penjajah di Pahang," *Jurnal Antarabangsa Dunia Melayu* Jilid 10, no. 1, (Januari 2017), 93.

¹¹ Bruinessen, M. V., "Tarekat dan Politik: Amalan untuk Dunia atau Akherat?," *Pesantren* 4, no. 1, (1992), 3-14.

17 telah mendorong ramai para ulama Nusantara memulakan penghijrahan diri mereka ke Mekah. Mereka bukan bermaksud untuk melarikan diri atau takut akan tindakan keras Belanda, tetapi mereka dapat menyusun strategi-strategi bagi menentang penjajahan di Alam Melayu tanpa gangguan atau halangan.¹²

Sehingga abad ke-18, para ulama Melayu di Mekah berjaya menyusun empat perancangan besar bagi menyemarakkan penentangan penjajahan di Alam Melayu. Antaranya, mereka melahirkan kader-kader ulama Melayu yang menekankan amalan tauhid kepada Allah SWT dalam pendidikan anak bangsa di Nusantara. Mereka juga menghasilkan karya-karya yang berunsurkan jihad bagi merangsang semangat para pejuang di tanah air. Selain itu, mereka memastikan Raja-Raja Melayu sentiasa bersemangat jihad dalam menentang penjajahan ke atas Alam Melayu dengan menyokong serta memberi nasihat kepada para pemerintah. Akhir sekali, ibadah haji yang dikerjakan oleh rakyat menjadi salah satu medium bagi mendidik dan membentuk pemikiran anti penjajah dalam kalangan masyarakat dari Nusantara.¹³

Hal ini tidak bermakna para ulama Melayu takut untuk berjuang di tanah air sendiri, tetapi hanya untuk memudahkan dan memberi mereka ruang demi menyemarakkan semangat perjuangan dalam kalangan rakyat tanpa sebarang sekatan. Bahkan, mereka mewujudkan jaringan yang lebih tersusun sesama mereka sendiri sama ada di Mekah atau di Nusantara, seperti *Jam'iyah al-Fathaniyah* yang ditubuhkan pada tahun 1873 di Mekah untuk menentang pengaruh penjajahan kafir.¹⁴

Ulama-ulama Melayu yang bermaustatin di Mekah mula menggunakan ibadah haji sebagai medium untuk berhubung dengan masyarakat dari Alam Melayu bagi menyebarkan semangat jihad menentang kafir di Nusantara. Sebagai contoh, penentangan terhadap Belanda di Indonesia daripada jemaah-jemaah haji yang baru selesai menunaikan haji melalui Pedir (nama tempat di Aceh) yang berlangsung pada tahun 1821 dan dikenali sebagai Perang Paderi. Bahkan pada tahun 1674, Sultan Haji dari Banten atau nama sebenarnya Sultan Abdul Qahar Banten bersama-sama tokoh, seperti Maulana Yusof Makassar bangkit memimpin rakyat Banten menentang penjajah Belanda.

Untuk mengatasi masalah tersebut, pihak Belanda terpaksa melaksanakan pelbagai undang-undang. Antaranya, mewajibkan jemaah haji membuat pasport dengan bayaran tinggi dan menghantar Snourk Hurgronje dengan berpura-pura memeluk Islam agar dapat berdampingan dengan para ulama Melayu. Snourk Hurgronje berjaya menyiapkan laporannya *Atjeh Verslag* yang diterbitkan pada tahun 1893 sebagai *De Athjeher*. Dalam isinya, beliau menyebut bahawa ulama perlu diasingkan dari rakyat, memisahkan ulama dari politik, melahirkan ulama sekular, dan menafikan kepimpinan ulama dalam masyarakat bagi mematahkan semangat perjuangan rakyat.¹⁵ Penulis tidak menumpukan penentangan terhadap penjajah oleh ulama di Indonesia, tetapi cuba mengaitkan peranan mereka dalam perjuangan. Hal ini kerana penentangan di

¹² Hasanudin Daud, "Islam dan Politik: Dinamika Kerjasama Tokoh Serumpun dalam Menghadapi Penjajah," dalam *Dialog Membangkitkan Memori Kolektif Kesejarahan Indonesia-Malaysia* (Tanjung Pinang, 2009), 102-113.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Rahimin Affandi Abdul Rahim, Muhammad Ikhlas Rosele dan Nor Adina Abdul Kadir, "Dimensi Jihad dalam Perjuangan Pahlawan Melayu Menentang Penjajah di Pahang," *Jurnal Antarabangsa Dunia Melayu* Jilid 10, no. 1, (Januari 2017), 96.

Pattani dan Tanah Melayu juga sedang berlaku pada ketika itu yang turut dipimpin oleh para ulama Nusantara.

Penentangan terhadap penjajah kafir di Alam Melayu yang dirangsangkan oleh para ulama boleh dibahagikan kepada 3 bahagian, iaitu Indonesia, Pattani, dan Tanah Melayu (Perak, Pahang, Terengganu, serta Kelantan).¹⁶ Walaupun cara penentangan setiap wilayah memiliki perbezaan, tetapi objektif mereka tetap sama, iaitu menentang penjajahan kafir yang merosakkan sosial, ekonomi, adat istiadat, serta agama Islam masyarakat Nusantara pada ketika itu. Selain itu, para pejuang di wilayah-wilayah tersebut diketuai oleh para ulama yang juga menjadi guru mursyid bagi mereka untuk memantapkan semangat jihad dalam jiwa dan rohani para pejuang.

Dalam penulisan ini, penulis hanya memfokuskan penentangan-penentangan yang berlaku di negeri-negeri Pantai Timur. Penentangan di Pantai Timur amat berkait dengan seorang tokoh ulama dari Terengganu yang bertindak sebagai pemimpin, guru, serta penasihat sultan. Penentangan oleh para pejuang dari Pantai Timur bermula di Pahang pada akhir kurun ke-19 dan berlanjutan hingga selepas Perang Dunia Pertama. Pejuang-pejuang tersebut merupakan murid kepada guru mursyid, iaitu Tok Ku Paloh atau dikenali sebagai Sayid Abdul Rahman bin al-Idrus.

Biodata Ringkas Tok Ku Paloh

Nama sebenar beliau ialah Sayid Abdul Rahman bin Sayid Muhammad al-Idrus, dilahirkan pada tahun 1817 Masihi, iaitu 1233 Hijrah. Beliau merupakan anak kedua Tok Ku r Besar daripada perkahwinannya dengan isteri pertama Tok Ku Tuan Besar Hajjah Aminah. Beliau dilahirkan di Kampung Cabang Tiga, Terengganu berhampiran masjid Cabang Tiga.¹⁷ Beliau berketurunan Rasullulah, iaitu berada pada nasab ke-36 daripada sebelah bapa yang bersambung sampai kepada Saiyidina Hussein.¹⁸

Beliau mendapat pendidikan awal daripada bapanya. Beliau belajar mengaji al-Quran dan hal asas agama daripada bapanya. Apabila usianya meningkat dewasa, beliau berguru pula dengan Haji Wan Abdullah bin Mohd Amin (Tok Sheikh Duyong) yang merupakan seorang mufti dan ulama terkenal. Selepas itu, beliau dihantar oleh bapanya untuk melanjutkan pelajaran di Mekah. Semasa berada di Mekah, beliau menuntut ilmu dengan beberapa orang ulama tersohor pada masa itu, antaranya Sheikh Ahmad Zaini Dahlan, Sheikh Muhammad Said al-Kaltani, Sheikh Muhammad bin Sulaiman Hasbullah, Saidi Ahmad Madzhar al-Mahdi, dan Syed Abdullah Ali al-Zawawi. Di Mekah, beliau menuntut ilmu dalam bidang seperti fiqh, usuludin, tasawuf, hadis, tafsir, dan nahu. Namun begitu, beliau amat berminat dengan ilmu tasawuf dan merupakan pengamal tarekat Naqshabandiyah.¹⁹

¹⁶ *Ibid.*, 93.

¹⁷ Mohd. Taufik Arridzo Mohd. Balwi, *Kitab Ma'arifi al-Lahfan Ila Haqai'iq al-'Irfan oleh Sayid Abdul Rahman bin Muhammad bin Zayn al-'Idrus (Tok Ku Paloh)* (Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2006), 111.

¹⁸ Aladin Mamat, "Ulama Golongan Syed di Terengganu: Peranan dan Sumbangan Dalam Perkembangan Islam" (tesis PhD, Universiti Malaya, 2013), 273.

¹⁹ Muhammad Abu Bakar, "Sayyid Abdul Rahman bin Muhammad al-Idrus (Tok Ku Paloh)" dalam *Islam di Malaysia*. (Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia, 1979), 41.

Setelah berada di Mekah selama 10 tahun, akhirnya beliau pulang ke Terengganu.²⁰ Semasa di Terengganu, beliau telah mengajar di masjid ayahnya di Kampung Cabang Tiga. Tetapi atas kesedaran untuk memperluaskan lagi pengajarannya dan untuk hidup lebih berdikari beliau telah mengambil keputusan untuk berpindah ke Paloh. Beliau membuka madrasah serta pondok di Paloh dan kaedah pengajarannya amat menarik minat penduduk bukan sahaja di Terengganu, bahkan dari Pahang, Pattani dan Kelantan. Beliau bukan sahaja menyebarkan ilmu di Paloh, bahkan membangunkan, serta memajukan penempatan di sana.²¹

Sayid Abdul Rahman al-Idrus mendirikan rumah tangga dengan isteri pertamanya yang bernama Tuan Nik Sayid Ahmad (Tok Ku Malaka). Selepas itu, beliau berkahwin lagi dengan kakanda Sultan Terengganu ketika itu, Sultan Zainal Abidin III, Tengku Mandak.²² Hasil Perkahwinan tersebut, beliau dikurniakan beberapa orang anak yang juga berpengaruh besar dalam kerajaan Terengganu, antaranya Sayid Abu Bakar (Tok Ku Tuan Embong), Sayid Akil (Engku Srivijaya), dan Sayid Sagof (Engku Kelana).²³ Beliau telah wafat pada tahun 1917 Masihi, iaitu pada 1335 Hijrah ketika berumur 102 tahun.²⁴

Sumbangan Tok Ku Paloh Dalam Penyebaran Dakwah Kepada Masyarakat

Hubungan yang akrab serta mempunyai pertalian kekeluargaan dengan Sultan Terengganu amat membantu penyebaran dakwah di Terengganu terutamanya di Paloh. Beliau juga mempunyai penampilan yang turut disenangi oleh rakyat. Oleh itu ia telah membantu penyebaran ilmu-ilmu di sekitar Kuala Terengganu. Selain itu, perwatakan Tok Ku Paloh yang mempunyai ciri-ciri tarikan karismatik serta daya kepimpinan yang tinggi menarik perhatian dalam kalangan masyarakat setempat. Masyarakat tertarik dengan perwatakan beliau, lalu menjadikan beliau pemimpin serta guru agama di daerah Paloh.

Setelah membuka kawasan Paloh yang sebelumnya dipenuhi dengan hutan tebal, beliau telah memulakan satu perkampungan sehingga keilmuan beliau terkenal serata tempat. Beliau telah membina rumah dan surau sebagai tempat pengajian untuk memberi syarahan. Beliau sangat gemar bercucuk tanam serta menternak binatang, antaranya cengkeh, pala, buah-buahan dan bunga-bunga.

Metode atau kaedah pengajaran yang beliau gunakan juga amat menarik. Beliau tidak hanya menfokuskan pengajarannya di madrasah atau pondok, bahkan juga di masjid-masjid serta surau-suru. Syarahannya yang lantang dan nyaring menarik minat masyarakat bukan sahaja di dalam Terengganu, malah ada yang datang dari luar Terengganu, seperti dari Pattani, Pahang, dan Kelantan. Orang pahang telah membina pondok berderat berdekatan dengan surau beliau untuk dijadikan sebagai tempat tinggal. Boleh dikatakan sepanjang hayat beliau kawasan Paloh menjadi pusat pengajian Islam yang tersohor.²⁵ Beliau mempunyai ramai pengikut yang turut

²⁰ Sharifah Afidah Syed Hamid, *Ulama Terkemuka Terengganu Abad Ke 19: Pemikiran dan Peranan Mereka kepada Masyarakat* (Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia, 1990), 95.

²¹ Muhammad Abu Bakar, *Ulama Terengganu Suatu Sorotan* (Terengganu: Utusan Publication & Distributors Sdn. Bhd., 1991), 180-181

²² *Ibid.*, 183

²³ Abdul Ghani Said (t.t.). *Tok Ku Paloh*. Dipetik dan diubahsuai daripada laman web: <http://www.Terengganu.com.my>, pada 22 Mac, 2018.

²⁴ Muhammad Abu Bakar, *Ulama Terengganu Suatu Sorotan*, 187.

²⁵ *Ibid.*, 180-181.

menyebarkan ajarannya selepas kewafatan beliau seperti Sultan Zainal Abidin III dan Haji Abdul Rahman Limbong. Antara muridnya yang terkenal datang jauh ke Terengganu ialah Tok Janggut dan Haji Abdullah Cik Hok Pattani.²⁶

Di samping itu, Tok Ku Paloh juga menyebarkan ilmu tasawuf. Kitab tasawuf karangan beliau masih wujud dan masih diamalkan sehingga sekarang. Antara kitab yang terkenal ialah *Ma'arij al-Lahfan li al-Taraqqi ila Haqaiq al-'Irfan*, atau terjemahannya "*Tangga Orang Yang Sangat Dahagakan untuk naik kepada hakikat-hakikat pengenalan*". Selain itu, beliau juga mengikut amalan tarekat Naqhsabandiyah dan disebarkan di sekitar Terengganu.²⁷ Oleh kerana beliau memiliki ilmu yang tinggi serta mempunyai kedudukan dalam pemerintahan negeri, beliau telah dilantik sebagai *Sheikh al-'Ulama'* atau ketua kepada para ulama. Beliau menjadi *Sheikh al-'Ulama'* yang berwibawa kerana menjadi rujukan para pemimpin, para ulama, serta para pejuang. Mereka bukan sahaja mendapatkan nasihat tentang hal-hal berkaitan dengan ehwal agama, bahkan berkaitan politik, pemerintahan, serta perjuangan menentang penjajahan.²⁸

Keperibadian beliau yang lemah lembut, sopan santun, dan bersabar terhadap murid-muridnya serta terhadap masyarakat sekeliling membuatkan beliau amat disenangi oleh sesiapa sahaja yang mendampingi beliau. Beliau tidak bermegah-megah dengan ilmu dan kedudukan yang beliau miliki. Oleh itu, beliau dapat meluangkan banyak masa untuk aktiviti kemasyarakatan. Hal ini dapat membantu beliau menyebarkan dakwah dalam kalangan masyarakat setempat. Kerana keperibadian beliau yang disenangi, ramai masyarakat menghormati dan menjadi murid beliau.²⁹

Kesan Penulisan Tok Ku Paloh Terhadap Sikap Anti-Penjajah

Sepanjang hayat beliau, Tok Ku Paloh sempat menghasilkan beberapa karya yang masih menjadi sumber rujukan serta digunakan hingga sekarang. Antara hasil penulisan beliau adalah:³⁰

1. *Kitab Ma'arij al-Lahfan li al-Taraqqi ila Haqaiq al-'Irfan*. Kitab ini bermaksud "*Tangga Orang Yang Dahaga Bagi Naik Kepada Martabat Segala Hakikat*". Kandungan kitab ini menekankan beberapa isi penting tentang Tauhid, Makrifat, Tarekat, dan Hakikat.
2. *Kitab Diya' Uqud al-Daratayn fī Tarjamat Kalimatayn al-Syhadatayn*. Kitab ini merupakan hasil karya Tok Ku Paloh dan mengandungi doa-doa untuk diamalkan.
3. *Targhīb al-Sibyān fī Hifz 'Aqaid al-Iman*.

²⁶ Muhammad Abu Bakar, *Ulama Terengganu Suatu Sorotan*, 180.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Muhammad Abu Bakar, "Sayyid Abdul Rahman bin Muhammad al-Idrus (Tok Ku Paloh)" dalam *Islam di Malaysia*. (Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia, 1979), 50.

²⁹ *Ibid.*, 43.

³⁰ Razi Yaakob, "Sumbangan Tok Ku Paloh dalam Kegiatan Dakwah dan Pendidikan di Terengganu, Malaysia," *Jurnal Kajian Sejarah & Pendidikan Sejarah* 2, no.2 (September 2014), 219.

Pembelajaran berdasarkan isi kandungan Kitab *Ma'arij al-Lahfan ila Haqaiq al-'Irfan* oleh beliau telah berjaya menanam sifat anti penjajah dalam kalangan masyarakat setempat.³¹ Kalau diperhatikan peristiwa penentangan-penentangan terhadap British ini terdapat peranan penting yang dimainkan oleh unsur-unsur agama iaitu ulama-ulama bergiat menanamkan semangat anti-penjajah kafir.³² Antara pelajar-pelajar beliau yang terlibat dalam perjuangan menentang penjajahan British termasuklah Haji Abdul Rahman Limbong, Tok Janggut, Sultan Zainal Abidin dan pejuang-pejuang Pahang.³³

Murid-murid Tok Ku Paloh telah meniupkan semangat penentangan terhadap campur tangan British dalam pemerintahan Terengganu. Undang-undang baharu yang dilaksanakan oleh British sebelum ini tidak wujud dan bercanggah dengan hukum syarak menjadikan satu isu membangkitkan perasaan tidak puas hati dalam kalangan pemimpin-pemimpin tempatan. Sekiranya diperhatikan kawasan yang terlibat dalam pemberontakan dari Kuala Berang ke Kuala Terengganu, ternyata kawasan tersebut mempunyai rentetan sejarah tersebar agama Islam serta terdapatnya pusat-pusat pengajian Islam di tempat tersebut.³⁴

Pertemuan pejuang-pejuang Pahang dengan Tok Ku Paloh dapat membantu mereka untuk melancarkan penentangan untuk kali kedua. Kesan daripada pertemuan dengan Tok Ku Paloh penentangan kali kedua menunjukkan corak yang lebih teratur. Tok Ku Paloh telah menaikkan semula semangat pejuang-pejuang Pahang dan menyerukan perang sabil melawan kaum kafir. Beliau berjaya menarik seramai 200 orang untuk menyertai penentangan untuk kali kedua. Kekuatan dibina di Paloh dan Tok Ku Paloh telah memberi restu dan kekuatan sucinya berupa pedang yang bertulis ayat al-Quran. Gambaran mengenai semangat baru yang ditunjukkan oleh pejuang pahang dilaporkan sendiri oleh Clifford. Rancangan yang telah dibincangkan di Kelantan dan Terengganu dilancarkan pada tanggal 14 Jun 1894 dengan penyerangan terhadap kubu British di Jeram Ampai.³⁵

Sekiranya dilihat secara terperinci peranan agama Islam di Pantai Timur maka ternyata bahawa kesuburan perkembangannya telah menjiwai masyarakat dan dalam rentetan sejarah masyarakat itu lahir pula para ulama yang beribawa yang menghasilkan karya-karya keagamaan yang menjadi bahan untuk terus memupuk jiwa keislaman hingga berlakunya pertembungan dengan penjajahan.³⁶

Sumbangan Dalam Pemerintahan dan Politik

Syed Abdul Rahman al-Idrus bukan sahaja menjadi penasihat agama Sultan Zainal Abidin III, bahkan menjadi penasihat dalam pemerintahan dan pentadbiran Tuanku. Beliau mempunyai

³¹ Shafie Abu Bakar, "Peranan Ulama dan Kesannya Terhadap Sikap Anti-Penjajah Dengan Rujukan pada Pengajaran Tasawwuf Sayid Abdul Rahman Bin Muhammad Berasaskan Karangannya *Ma'arij al-Lahfan*," dalam Jawatankuasa Kolokium, *Masyarakat Melayu Abad Ke-19* (Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1991), 186-192.

³² *Ibid*, 205

³³ *Ibid*, 190

³⁴ *Ibid*, 204

³⁵ Jang Aisjah Muttalib, "*Pemberontakan Pahang 1891-1895*" (PAP Kelantan 1972), 218-219

³⁶ Shafie Abu Bakar, "Peranan Ulama dan Kesannya Terhadap Sikap Anti-Penjajah Dengan Rujukan pada Pengajaran Tasawwuf Sayid Abdul Rahman Bin Muhammad Berasaskan Karangannya *Ma'arij al-Lahfan*," dalam Jawatankuasa Kolokium, *Masyarakat Melayu Abad Ke-19*), 206.

pengaruh yang kuat dalam pentadbiran kerana jawatan yang disandang beliau adalah diwarisi daripada bapa beliau sendiri Tok Ku Tuan Besar manakala kakandanya Sayid Zain telah menjadi menteri besar pada 1864. Selain itu juga, beliau turut berkahwin dengan kakanda Sultan Zainal Abidin III, Tengku Mandak.³⁷ Oleh hal demikian, beliau mempunyai pengaruh yang kuat dalam pentadbiran istana.

Beliau bukan sahaja mampu mengajar di pondok bahkan juga mempunyai kebolehan dalam pelbagai bidang. Dalam bidang pentadbiran sahaja, beliau telah dianugerahkan satu daerah bernama Paloh³⁸ oleh Sultan untuk ditadbir. Kedudukan Tok Ku Paloh dalam konteks politik negeri amat menonjol. Selain daripada dilantik menjadi *Sheikh al-'Ulama'*, beliau juga adalah seorang ahli Majlis Mesyuarat Negeri dan dengan tugas itu beliau bertanggungjawab mentadbir negeri dan rakyat. Dalam melibatkan urusan yang berkait dengan British, Sultan Zainal Abidin III akan meminta buah fikiran Tok Ku Paloh, misalnya dalam soal pemberian perlindungan pahlawan-pahlawan Pahang pada tahun 1895 dan dalam soal perjanjian yang melibatkan negeri Terengganu dan kuasa luar.³⁹ Sehingga Clifford sendiri menjelaskan dengan nada yang penuh sindiran;

*"I am not in the least suprised by the sultan of Terengganu's unsatisfactory conduct. He and all his people live in the superstitious awe of the powers of his uncle, the Mullah, Unku Sayid Kramat, who practically rules the state."*⁴⁰

Zaman pentadbiran Tok Ku Paloh selari dengan zaman kolonial British yang cuba mencampur tangan dalam segala urusan pentadbiran, bahkan turut terlibat dalam campur tangan institusi keagamaan di negeri-negeri Melayu ketika itu. Terengganu juga turut menjadi mangsa campur tangan British. Oleh itu, Tok Ku Paloh pernah menulis surat kepada Sultan Zainal Abidin dalam menasihati Tuanku tentang hal-hal pentadbiran negeri Terengganu. Isi-isinya adalah seperti berikut:

*"Bahawa sesungguhnya tiada terkaya tiap-tiap seseorang itu daripada membetulkan agamanya dengan mengikut dan menerima petunjuk orang yang diikuti akan pertunjukkannya pada iktikad dan segala muamalah (kira bicara) yang duniawiyah atau ukhrawiyah. Maka, wajiblah pada syara' mendirikan raja supaya berhimpun segala hati pada pemerintahannya dan aturan yang Mahmud (terpuji) pada syara' mendirikan raja supaya berhimpun segala hati pada bawah pemerintahannya dan aturan yang Mahmud (terpuji) pada syara' dan adat yang memudahkan bagi terdiri agama Islam dan mendatang aman dan kesenangan pada memberi kehidupan."*⁴¹

Selain itu, terdapat peristiwa ketika Hugh Clifford ingin menangkap pejuang-pejuang dari Pahang yang ketika itu sedang mendapat perlindungan daripada Sultan Terengganu. Namun, atas bantuan Tok Ku Paloh niat Clifford untuk menangkap pejuang-pejuang dari Pahang

³⁷ Muhammad Abu Bakar, *Ulama Terengganu Suatu Sorotan*, 180-183.

³⁸ Kampung ini masih lagi dikenali sebagai Paloh, terletak di daerah Kuala Terengganu.

³⁹ Muhammad Abu Bakar, *Ulama Terengganu Suatu Sorotan*, 183-184.

⁴⁰ *Ibid*, 185.

⁴¹ Sharifah Afidah Syed Hamid, *Ulama Terkemuka Terengganu Abad Ke 19: Pemikiran dan Peranan Mereka kepada Masyarakat*, 113.

menemui kegagalan.⁴² Tambahan lagi, beliau turut mengajar para pejuang Pahang menyusun strategi bagi menambah kekuatan untuk melakukan serangan balas terhadap kedudukan British di Pahang. Hal ini meresahkan Hugh Clifford, lalu memaksa beliau melakukan rundingan dengan Sultan Zainal Abidin III dan Tok Ku Paloh. Namun begitu, Tok Ku Paloh begitu licik dalam bermain helah ketika rundingan dilaksanakan. Akhirnya, rundingan tersebut menemui kegagalan. Oleh hal demikian, keadaan itu telah menimbulkan kemarahan daripada pihak British.

Ketika hayat pemerintahan Sultan Zainal Abidin III dengan penasihatnya Tok Ku Paloh di Terengganu, kerajaan Terengganu menjadi negeri terakhir dijajah oleh British di Tanah Melayu.⁴³ Pelbagai usaha telah dilakukan oleh mereka, antaranya ialah menggubal perlembagaan yang dikenali sebagai *Iqanul-Muluk bi Tadtis-Suluk*. Undang-undang tubuh kerajaan Terengganu jelas memperlihatkan inisiatif para pembesar serta kerabat Diraja Terengganu untuk menjamin kedaulatan negeri Terengganu daripada kuasa asing. Sebagaimana terdapat dalam undang-undang fasal yang ke-14 yang berbunyi;

“Tegahan ke atas Raja”

“Maka tiada lulus dan tiada sah sekali-sekali Raja membuat perjanjian atau ikhtiar melepas atau menyerahkan negeri dan kerajaannya atau suatu bahagian daripada kuasa kerajaan atau huquqnya itu kepada sebarang mana-mana kerajaan atau kepada kuasa-kuasa Eropah atau lainnya.”⁴⁴

Selain itu, Tok Ku Paloh juga turut menulis surat kepada Sultan Zainal Abidin III bagi menasihati Tuanku dalam pentadbiran serta sebagai peringatan terhadap campur tangan British dalam pentadbiran. Hal ini bagi menyelamatkan negeri Terengganu daripada campur tangan kuasa-kuasa asing yang mana ketika itu menjajah hampir semua negeri di pelosok Nusantara. Antara isi kandungan surat Tok Ku Paloh kepada Sultan:

‘Maka wajiblah daripada sekarang ini paduka anakanda berkuat menzahirkan agama dan membetulkan segala mungkar jangan sekali-kali tidak hirau...’⁴⁵

Amat jelas sekali Tok Ku Paloh yang lahir di tengah-tengah keluarga Sayid, berilmu tinggi dan bergerak dalam *inner circle* istana, telah muncul sebagai seorang pemimpin yang berkarismatik dalam bidang politik Terengganu di abad ke-19 dan awal abad ke-20. Maka dengan sebab yang demikian telah timbul penghormatan serta sanjungan berlebihan terhadap beliau. Dalam aspek yang lain Ketokohan beliau sebagai ulama yang beribawa dalam bidang politik telah menimbulkan rasa bimbang pada pihak British sekaligus berjaya menghalang campur tangan British ke negeri Terengganu.⁴⁶

⁴² M.C. FF. Sheppard, *A Short History Of Trengganu, In The Books Papers Relating To Trengganu* (Kuala Lumpur: Art Printing Works Sdn. Bhd., 1983), 44.

⁴³ Muhammad Abu Bakar, *Ulama Terengganu Suatu Sorotan*, 184-187.

⁴⁴ *Ibid*, 187.

⁴⁵ Tuan Rohani Tuan Sharriff, “Pentadbiran Agama Islam di Terengganu dari Tahun 1911 hingga 1930-an” dalam. *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics and Strategic Studies* 13 (1984), 122.

⁴⁶ Muhammad Abu Bakar, *Ulama Terengganu Suatu Sorotan*, 188.

Jaringan Antara Para Pejuang di Pantai Timur

Di Nusantara, peperangan dalam bentuk jihad melawan penjajah bangsa Eropah boleh dibahagikan kepada tiga kawasan, iaitu di Indonesia, Pattani, dan Tanah Melayu.⁴⁷ Perjuangan jihad di Alam Melayu sebelum kejatuhan Khalifah Uthmaniyah mempunyai kaitan jaringan intelektual antara ulama yang berlaku di Timur Tengah, khususnya di Madinah dan Mekah. Ulama-ulama Nusantara yang aktif di Mekah pada akhir abad ke-17 ialah Sheikh Muhammad Zain Faqih Jalaludin, Muhammad Aqib Hassanuddin al-Falembani, Sheikh Muhammad Azhari dan Sheikh Muhammad Salleh Abdul Rahman. Ulama-ulama ini melahirkan generasi yang aktif bergerak menentang penajajah kafir seperti Sheikh Muhammad Arsyad, Sheikh Abdul Wahab, Sheikh Muhammad Nafis, Sheikh Muhammad Ali dan Sheikh Daud al-Fathani. Sheikh Daud al-Fathani telah melahirkan tokoh yang bergerak memperjuangkan kemerdekaan seperti Sheikh Ahmad al-Fathani. Tokoh seperti Sheikh Ahmad al-Fathani sendiri memperkenalkan budaya berorganisasi kepada para ulama Melayu. Beliau menubuhkan *Jam'iyatul Fathaniyah* di Mekah. Bahkan, beliau turut melobi khalifah untuk mendanai perjuangan-perjuangan di Alam Melayu.⁴⁸

Begitu juga halnya yang berlaku di Pantai Timur. Hal ini dapat diperhatikan tentang hubungan kait antara pejuang-pejuang Melayu di Pantai Timur pada akhir abad ke-19 dan awal abad ke-20. Sebagai contoh, para pejuang Pahang memperoleh perlindungan dan bantuan daripada Tok Ku Paloh di Terengganu bagi menyusun strategi baharu untuk melawan balik penjajahan British di Pahang.⁴⁹ Pentingnya pertemuan dengan tokoh agama haruslah diperhati daripada struktur sosial masyarakat di Terengganu dan Kelantan yang lebih berpegang pada agama Islam. Amat berbeza jikalau dibanding dengan Pahang yang mana di Pahang elite sekular lebih mendominasi. Tok Gajah sendiri telah diberi pinjaman oleh orang-orang Kelantan sebanyak \$600 dalam usaha membantu gerakan menentang British.⁵⁰

Peranan yang besar dimainkan oleh Tok Ku Paloh harus pula ditinjau daripada keperibadian Sultan Zainal Abidin III yang lebih cenderung terhadap hal-hal keagamaan. Tok Ku Paloh telah membangkitkan semula semangat para pejuang Pahang dan menyeru semua masyarakat bangkit melawan perang sabil melawan kaum kafir. Oleh kerana reputasi serta pengaruhnya terhadap masyarakat Pantai Timur, beliau telah dapat menarik kira-kira sebanyak 200 orang yang bersedia untuk bergabung dengan para pejuang Pahang. Mereka yang menyertai para pejuang Pahang untuk menentang kafir datang dari daerah Besut, daerah dibawah pengaruh Tok Ku Paloh dan daerah Lebir Kelantan. Persiapan dilaksanakan untuk penentangan tahap kedua turut mendapat bantuan logistik seperti senjata api yang dibantu oleh orang Kelantan yang menyeludup daripada Singapura yang bernama Awang Ngah. Begitu jelas sekali penyertaan oleh masyarakat dari negeri negeri Pantai Timur untuk menentang penjajah Kafir bermotifkan agama oleh kerana seruan seorang tokoh dari kalangan elite agama yang amat berpengaruh.⁵¹

Kerjasama antara para pejuang dari Terengganu dan Kelantan untuk membantu para pejuang Pahang turut mendapat sokongan daripada Sultan Terengganu dan Kelantan. Sultan Kelantan dan Terengganu berada di belakang pejuang-pejuang Pahang dan tidak mempedulikan

⁴⁷ Rahimin Affandi Abdul Rahim, Muhammad Ikhlas Rosele dan Nor Adina Abdul Kadir, *Dimensi Jihad dalam Perjuangan Pahlawan Melayu Menentang Penjajah di Pahang*, 97.

⁴⁸ Hasanudin Daud, "Islam dan Politik: Dinamika Kerjasama Tokoh Serumpun dalam Menghadapi Penjajah," 102-113.

⁴⁹ Muhammad Abu Bakar, *Ulama Terengganu Suatu Sorotan*, 184.

⁵⁰ Jang Aisjah Muttalib, "Pemberontakan Pahang 1891-1895" (PAP Kelantan 1972), 213-216.

⁵¹ *Ibid*, 218-219.

seruan British untuk menangkap mereka, bahkan turut membantu mereka dengan mengeluarkan titah supaya para pembesar memberi pertolongan makanan dan perlindungan kepada para pejuang Pahang. Clifford dalam laporannya selepas bertempur dengan pasukan Tok Gajah telah menjumpai surat-surat daripada Sultan Kelantan kepada Tok Gajah serta kepada Ketua Daerah Lebir supaya menyokong perjuangan mereka. Selain itu, Sultan Kelantan turut menyalurkan maklumat tentang British kepada Tok Gajah melalui surat suratnya. Sikap Sultan Kelantan dan Terengganu menyebabkan seorang pegawai British mengiriskan telegram ke London untuk mengiriskan kapal perang ke Kelantan dan Terengganu.⁵²

Semangat penentangan oleh para pejuang telah terkeluar dari sempadan negeri-negeri Pantai Timur. Utuhnya ikatan solidariti ini mengkagumkan disebabkan rasa kenegerian penduduk Pantai Timur amat tebal sekali dan mereka saling berhubung antara satu sama lain dari segi sosial, ekonomi atau politik. Rasa ikatan persatuan yang dijiwai oleh semangat anti penjajahan melampaui sifat kenegerian dalam menentang penjajahan British. Penyertaan penduduk Kelantan dan Terengganu adalah disebabkan oleh seruan tokoh yang berpengaruh bukan sahaja dikalangan hamba rakyat malah para Sultan Pantai Timur. Kepimpinan Tok Ku Paloh dapat menarik penyertaan untuk menentang penjajah dan membantu mereka secara total sehingga pihak British tidap berupaya menangkap para pejuang.⁵³

Boleh disimpulkan satu ciri tentang penentangan di Pantai Timur ialah bahawa bukan semata mata disebabkan kutipan cukai dan hak mentadbir wilayah. Ia merupakan seruan jihad oleh para pejuang untuk menentang golongan kafir dan munafik. Telah terjadi rangkaian perlawanan terhadap penjajahan kafir di semananjung dimulai dari pembunuhan Birch. Peperangan di Pahang telah melibatkan pelbagai pihak termasuk negeri-negeri jiran yang mana mendapat pertolongan oleh golongan elite agama serta Raja-Raja.

Kesimpulan

Kepimpinan dan perjuangan Tok Ku Paloh dalam menentang penjajahan British di tanah air merupakan jihad yang tidak boleh disangkal. Kebanyakan ahli-ahli sarjana menyatakan bahawa punca penentangan di Tanah Melayu adalah kerana pungutan cukai serta campur tangan dalam pentadbiran. Akan tetapi, perkara tersebut hanyalah sebahagian daripada faktor penentangan kerana punca utama adalah cubaan penjajah mengganggu menyebarkan ajaran Kristian. Oleh itu, perjuangan menentang British merupakan jihad melawan kafir dan selari dengan seruan Khalifah Uthmaniyah untuk berjihad melawan penjajah kufar.

Selain itu, perjuangan di Alam Melayu bukan bersifat setempat, bahkan tersusun dan berpusat dengan menjadikan para ulama sebagai pemimpin serta tulang belakang dalam perjuangan. Ulama dan pemimpin bagai aur dengan tebing, tidak boleh dipisah dalam pemerintahan kerana ia akan membentuk sesuatu gabungan yang utuh dan dapat menahan segala asakan yang cuba menghuru-harakan kerajaan. Ulama-ulama yang menentang menggunakan ilmu tasawuf untuk mewujudkan kesedaran dan berserah kepada Allah SWT. Setelah itu, ulama-ulama menubuhkan jaringan-jaringan satu dunia bagi menyusun perjuangan serta memudahkan komunikasi sesama mereka supaya dapat menegakkan Islam di seluruh Nusantara. Hal ini kerana Mekah dan Madinah menjadi pusat dan markas bagi menyusun,

⁵² *Ibid*, 231 & 242.

⁵³ *Ibid*, 263.

merencanakan perjuangan, serta menaikkan semangat dalam kalangan umat Islam untuk bangkit menentang penjajah.

Setelah kejatuhan Khalifah Uthmaniyah pada tahun 1924, bentuk penentangan di Tanah Melayu berubah ke arah penulisan bukan peperangan. Seluruh negeri di Tanah Melayu telah dijajah oleh penjajah kafar waktu itu. Hal ini kerana Mekah dan Madinah yang sebelumnya menjadi pusat penentangan bertukar pemerintahan dan berlakunya huru-hara selama beberapa tahun ketika itu.

Oleh itu, kajian lebih lanjut terhadap jaringan dan organisasi yang ditubuhkan untuk mereka berkomunikasi, mengatur tugas, dan mengatur strategi oleh para ulama dalam menentang penjajah kafar harus dikaji dengan lebih lanjut lagi. Setelah itu, kesan kejatuhan dan pertukaran pemerintahan di Mekah dan Madinah terhadap penjajahan di Tanah Melayu juga patut dikaji dengan lebih mendalam.

Rujukan

- Abdul Ghani Said. *Tok Ku Paloh*. Dipetik dan diubahsuai daripada laman web: <http://www.Terengganu.com.my> pada 22 Mac, 2018.
- Abdul Qayum M Suhaimi dan Mohd Roslan Mohd Nor. "Haji Abdul Rahman Limbong dan Kebangkitan Rakyat di Terengganu," di dalam Azmul Fahimi Kamaruzaman et. al., *Prosiding Nadwah Ulama Nusantara (NUN) IV: Ulama Pemacu Transformasi Negara*. Selangor: Universiti Kebangsaan Malaysia, 2011.
- Abu Bakar, Shafie. "Peranan Ulama dan Kesannya Terhadap Sikap Anti-Penjajah Dengan Rujukan pada Pengajaran Tasawwuf Sayid Abdul Rahman Bin Muhammad Berasaskan Karangannya Ma'arij al-Lahfan," dalam Jawatankuasa Kolokium, *Masyarakat Melayu Abad Ke-19*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1991.
- Badlihisam Mohd Nasir dan Othman Haji Talib. *Tasawuf Dalam Gerakan Dakwah Tanah Air*. *Jurnal Usuludin* 18 (2003).
- Bruinessen, M. V. "Tarekat dan Politik: Amalan untuk Dunia atau Akherat?" dalam *Pesantren IX: 1*, 1992.
- Buyong Adil. *Sejarah Pahang*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1972.
- Buyong Adil. *Sejarah Terengganu*. Kuala Lumpur: Utusan Printcorp, 1982.
- Engku Ahmad Zaki Engku Alwi. "Tuk Ku Paluh (1817M-1918M)" dalam *Majalah Al-Fikrah*, bil. 6. Yayasan Islam Terengganu, 2007.
- Hasanudin Daud. "Islam dan Politik: Dinamika Kerjasama Tokoh Serumpun dalam Menghadapi Penjajah" dalam *Dialog Membangkitkan Memori Kolektif Kesejarahan Indonesia-Malaysia*. Indonesia: Tanjung Pinang, 2009.
- M.C. FF. Sheppard. *A Short History Of Trengganu, In The Books Papers Relating To Trengganu*. Kuala Lumpur: Art Printing Works Sdn. Bhd, 1983.
- Mamat, Aladin. "Ulama Golongan Syed di Terengganu: Peranan dan Sumbangan Dalam Perkembangan Islam." (tesis PhD, Universiti Malaya, 2013).

- Mohd. Taufik Arridzo Mohd. Balwi. *Kitab Ma'arij al-Lahfan Ila Haqaiq al-'Irfan oleh Sayid Abdul Rahman bin Muhammad bin Zayn al-'Idrus (Tok Ku Paloh)*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2006.
- Muhammad Abu Bakar. "Sayyid Abdul Rahman bin Muhammad al-Idrus (Tok Ku Paloh)" dalam *Islam Di Malaysia*. Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia, 1979.
- Muhammad Abu Bakar. *Ulama Terengganu Suatu Sorotan*. Terengganu: Utusan Publication & Distributors Sdn. Bhd, 1991.
- Muttalib, Jang Aisjah. *Pemberontakkan Pahang 1891-1895*. Universiti Malaya: PAP Kelantan, 1972.
- Nik Anuar Nik Mahmud. "Tengku Ali, British dan Takhta Terengganu" dalam. *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics and Strategic Studies*, 28. Universiti Kebangsaan Malaysia, 2001.
- Rahimin Affandi Abdul Rahim, Muhammad Ikhlas Rosele, Nor Adina Abdul Kadir, "Dimensi Jihad dalam Perjuangan Pahlawan Melayu Menentang Penjajah di Pahang." *Jurnal Antarabangsa Dunia Melayu* 10, Bil. 1, (2017).
- Razi Yaakob. "Sumbangan Tok Ku Paloh dalam Kegiatan Dakwah dan Pendidikan di Terengganu, Malaysia." *Jurnal Kajian Sejarah & Pendidikan Sejarah* 2, no.2 (2014).
- Sharifah Afidah Syed Hamid. *Ulama Terkemuka Terengganu Abad Ke 19: Pemikiran dan Peranan Mereka kepada Masyarakat*. Universiti Kebangsaan Malaysia: Jabatan Sejarah, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, 1990.
- Tuan Rohani Tuan Sharriff. "Pentadbiran Agama Islam di Terengganu dari Tahun 1911 hingga 1930-an." *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics and Strategic Studies*, 13. Universiti Kebangsaan Malaysia, 1984/85.
- W.N.Weech. *History of World*. London: Odham Press, London, 1981.
- Yahaya Abu Bakar. "Catatan Mengenai Hubungan Awal Portugal-Melaka." *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics and Strategic Studies* 10, (1995).
- Zalila Sharif dan Jamilah Haji Ahmad. *Kesusteraan Melayu Tradisional*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1993.